

XV асрнинг кўзга кўринган адабиётшунос олимларидан бири Давлатшоҳ ибн Алоуддавла Бахтишоҳ ал-Розий ас-Самаркандийдир. Унинг таржимаи холига оид маълумотлар жуда кам бўлиб, "Тазкирот ун-шуаро" ("Шоирлар тазкираси") асарида келтирилган баъзи бир маълумотларга караганда, у йирик харбий хизматчи ва давлат арбоби оиласида тугилган.

Отаси Бахтишоҳ Шохрух Мирзонинг амирларидан бўлиб, кўпгина харбий юришларида катнашган ва тожу-тахт сохибига садокат ва кахрамонлик намуналарини кўрсатган. Унинг "ал-Розий" аталиши ҳам шундандир.

Давлатшоҳнинг тугилган вақти маълум бўлмасда, ўзининг "Тазкират уш-шуаро" асарини 50 ёшга кирганида ёза бошлаганини маълум қилади. Бизга эса асар 1486 йили ёзиб тугатилгани маълум. Агар бу катта ва муҳим асарни ёзиш учун камида 2-3 йил вақт сарфлаган деб тахмин қилинганда, Давлатшоҳ тахминан 1435-1436 йилларда тугилган бўлиб чиқади.

Давлатшоҳ Самаркандий ёшлигидан илмга кизиқиб, ўз даврининг кўзга кўринган олими, факих ва шоир Хожа Жалолуддин Фазлуллоҳ Абу-л-Лайсийдан таълим олган. Лекин 1480 йилларга қадар илмий ёки адабий фаолият билан шугулланмаган, балки сарой хизмати ва харбий ишларга жалб қилинган, Шохрух ва Султон Хусайн Бойқаронинг кўпгина харбий юришларида иштирок этган. У сўнгга марта Султон Бойқаро билан Султон Махмуд (Хисори шодмон ва Бадахшон хокими) ўртасида Чакмансарой (Афғонистоннинг Андхой вилоятида жойлашган манзил) да бўлган жангда катнашган. Бу жанг, Хондамирнинг маълумотларига караганда, 875/1471 йилда содир бўлган. Давлатшоҳ Самаркандий 60 йилга яқин умр кўриб, 1495 йили вафот этган.

Давлатшоҳ Самаркандий "Тазкират уш-шуаро" асарини ёзишда жуда кўп манбалардан: ўзидан олдин ёзилган тазкиралардан, хусусан Абу Тохир Хотунийнинг "Манокиб уш-шуаро", Авфийнинг "Лубоб ул-албоб" китобларидан, тарихий ва географик асарлардан, хусусан, Истахрийнинг "Китоб масолик ул-мамолик", Гардизийнинг "Зайн ул-ахбор", Абулфазл Байхакийнинг "Тарихи оли Сабуктакин" ва бошқалардан, шунингдек, тазкирада қайд этилган шоир ва адибларнинг асарларидан кенг фойдаланган.

Тазкирада VII-XV асрларда яшаб ижод этган 155 шоир хақида қисқача, лекин ниҳоятда қимматли маълумотлар келтирилган. Тўғри, ҳар қандай илмий асарда бўлгани каби, Давлатшоҳ Самаркандий тазкираси ҳам айрим жузъий камчиликлардан холи эмас. Масалан, айрим ҳолларда саналар, у ёки бу шоирнинг тугилган жойи нотўғри берилган, айрим ҳолларда келтирилган маълумотлар чалқашиб кетган. Шунга қарамай асарнинг ижобий томонлари кўп. Бу асар жуда катта давр - қарийб саккиз юз йил мобайнида Эрон ва Марказий Осиёда яшаб ижод этган шоир ва адиблар фаолиятини тадқиқ қабзасига олган.

"Тазкират уш-шуаро" ёки "Тазкираи Давлатшоҳий" муқаддима, хотима ва етти қисм

(табака) дан иборат.

Мукаддимада асарнинг ёзилиш сабаблари, VII-X асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган араб шоирлардан Лабид (VII аср), Абу Нувос (вафоти тах 814), Абу Таййиб ал Мутанаббий (вафоти-963), Абу Аъло ал-Мааррий (973-1058) ва бошқалар хақида маълумот келтирилган.

Биринчи ва иккинчи қисм X-XI асрларда Эрон ва Марказий Осиёда яшаб ўтган 21 йирик шоирнинг қисқача таржимаи холи ва ижодига бағишланган.

Учинчи, тўртинчи ва бешинчи қисмларда Хоразмшоҳлар - Ануштегинийлар (1077-1231), Элхонийлар (1258-1349) ва Музаффарийлар (1315-1393) замонида ижод этган 54 шоир хақида маълумот бор.

Сўнгги икки табака Темур ва Темурийлар замонида Марказий Осиё, Эрон ва Ироқда яшаган 41 шоир ижодига бағишланган.

Хотимада эса мазкур тазкира муаллифи билан замондош машхур алломалар Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Хожа Афзалиддин Мухаммад, Амир Аҳмад Сухайлий, Хожа Шаҳобиддин Абдуллох Марварид ҳамда Хожа Осафий хақида маълумотлар келтирилган.

Давлатшоҳ Самаркандий тазкирасида жамланган шоирларнинг асарлари шарқ мумтоз адабиётининг умумий йўналиши, унинг тараккиёт йўллари, Шарқ шеърлятида кенг қўлланилган рубоий, қасида, разал, ҳажв жанрларининг пайдо бўлиши ва такомиллашуви, тарсий, тажнис, таржийбанд, мураббаъ сингари шеърини шакллари ўрганиш ҳамда тадқиқ этишда муҳим роль ўйнайди. Колаверса, улар орасида Жавҳарий Заргар, Хожа Қирмоний, Жалол Табиб, Хожа Исмадулло Бухорий, Аминедин Нузулободий сингари дostonчилик жанрининг етук намояндalари, назм ва насрга оид "Таржимон ал-балора" ("Нотикликни тушунтириб берувчи китоб") асари билан машхур Фаррухий (вафоти-тах 1037-1038), "Чахор мақола" китоби билан шухрат топган Низомий Арузий Самаркандий (XII аср), форс тилининг шарҳли лугатини тузган Катрон ибн Мансур Термизий (XII аср), "Ҳадоик ас-сехр" ("Сехр боғлари") асари билан ном таратган хоразмлик Рашидиддин Ватвот (1088-1182), "Нигористон" асари муаллифи Муиниддин Жувайний, "Шабистони ҳаёл" китоби муаллифи Яҳё Себак Нишопурий, "Жавохир ул-асрор" ("Сирлар жавохири") асарини бутун Шарққа манзур эта олган Шайх Озарий (1382-1462), мусика илмининг машхур намояндalаридан Соҳиб Балхий, хат ва хаттотлик илмининг пири Симий Нишопурий ҳам борки, булар ижоди мумтоз адабиёт ҳамда Ўрта аср Шарқ фани тараккиёти тарихида муҳим ўрин эгаллайди.

Китобда таърифи келтирилган шоирлардан аксарияти даврининг малик уш-шуароси бўлган. Уларнинг қарийб ҳаммаси охир-оқибатда таъмагир ва ҳасадчи, игвогарлар маскани - шоҳлар саройини тарқ этганлар. Авҳадиддин Анварий (XII аср), Рашидиддин Ватвот, Бухорода муламмах (бир шеърни икки тилда ёзиш) анъанасини бошлаб берган, ҳажв жанри ривожига улкан ҳисса қўшган Хожа Исмадулло Бухорий (1365-1426) ана шундай шоирлар жумласидандир.

Тазкирада жaxonга машхур файласуф шоир ва олим Носир Хусрав (1004-1088), Шарк мумтоз шеърятчи дахоларидан ва мусикашунос Хусрав Дехлавий (1253-1325), шоир ва йирик тарихчи олим Фахриддин Банокатий (вафоти - 1329), Камол Хўжандий (1318-1401), Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий билан бирга меҳнаткаш халқ орасидан чиққан нозимлар ҳам қайд этилади. Асли дехкон табақасидан, Низомий Ганжавийнинг "Махзан ул-асрор"ига минг байтдан иборат жавоб ёзган Жамолиддин ибн Жаъфар Фарраҳоний; бир умр кўш кўшиб, дехкончилик каштан, шеърни кетмон дастасига битиб юрган кўхистонлик Муҳаммад Хисомиддин; авом ун-нос (оддий халқ)дан чиқиб, шоирлик, хаттотлик ва наққошлиқда номи чиқарган Симий Нишопурий; бўйра тўкиб кун кечирган самарқандлик Бисотий хақидаги маълумотлар шулар жумласига қиради.

Шунингдек, тазкирада ўз шеърлари билан шoхлар ва ҳокимлар, ноиблар ва қозилар қирдиқорларини қош этган Яминиддин Фарюмадий ва унинг ўғли Амир Махмуд (ибн Ямин), Убайд Зақоний, Бурундук Бухорий ҳамда Бобо Савдойи Абивардий каби шоирлар зикри ҳам қелтирилганки, бу ҳол асар қимматини янада оширади.

Давлатшоҳ Самарқандий асарининг яна бир фазилати унда айрим муҳим тарихий воқеалар баёнининг ҳам қелтирилганидир. Чунончи, Марқазий Осиё, Афғонистон, Эрон халқларининг султон Жалолиддин Мангуберди (Мангибурни) бошчилигида 1221-1232 йиллари мугул босқинчиларига қарши олиб борган қураши тарихидан айрим лавҳалар; 1337 йили Хуросонда бўлган сарбадорлар кўзғолони ҳамда шу кўзғолон натижаси ўларок Хуросоннинг қаттагина қисмида бунёд топган сарбадорлар давлатининг (1337-1381) қисқача тарихи ҳам асарда ақс эттирилган. Шунингдек, қитобда қелтирилган Хуросон ва Марқазий Осиё жанубий қисмининг XV аср 40-йилларидаги сиёсий ҳаёти билан боғлиқ тафсилотлар, йирик тарихий шахслар - вазир ва олим Низомулмулк, улуг шоир ва олим Умар Хайём, исмоилилар тариқати асосчиси Ҳасан Саббоҳ буюқ мунажжим Мирзо Улугбек ҳаётига оид воқеалар ҳам алоҳида қимматга эга.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг мазкур тазқираси жамоатчилик эътиборини қўпдан бери тортиб қелмоқда. 1819 йилдан буён асарнинг айрим парчалари Россияда (В. А Жуковский ва Ф. Эрдман), Францияда (Сильвестр де Саси), Англияда (Э. Броун ва А Фалько-нер), Туркияда (Фаҳим Сулаймон афанди), Германияда (Хаммер) ҳамда Голландияда қоп этилган. Унинг тўла матни 1887 йили Бомбейда Мирза Муҳаммад, 1901 йили Лондонда Э. Броун ва 1958 йили Техронда Хожи Муҳаммад Рамазоний томонидан нашр этилган.

1900 йили биринчи бор Хивада Муҳаммад Рафе томонидан эски ўзбек тилига (Хоразм шевасида) ағдарилди. 1967 йили Б. Аҳмедов "Тазқират уш-шуаро" тазқирасидан Марқазий Осиё ва хуросонлик 32 ва 1981 йили 50 дан ортиқ шоир ҳаёти ҳамда ижодига оид айрим парчаларни ўзбек тилига таржима қилиб, "Давлатшоҳ Самарқандий" номли қитобига илова қилган. Холбуки, бу қатта асарни атрофлича илмий тадқиқ қилиб, ўзбек тилига ўгириб, қенг қитобхонлар оммасига тақдим этиш бугунги олимларимиз олдида турган муҳим вазифалардан биридир.